

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Історичний факультет

Кафедра історії Центральної та Східної Європи

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник декана з науково-педагогічної та навчальної роботи
Тарас ПШЕНИЧНИЙ
_____ 2021 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА РОСІЇ

для студентів

галузь знань **03 Гуманітарні науки**
спеціальність **032 Історія та археологія**
освітній рівень **перший (бакалаврський)**
освітня програма **Історія України та культурна антропологія (з поглибленим вивченням іноземних мов)**
вид дисципліни **обов'язкова**

Форма навчання	денна
Навчальний рік	2021/2022
Семестр	5
Кількість кредитів ECTS	3
Мова викладання, навчання та оцінювання	українська
Форма заключного контролю	іспит

Викладачі: Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи, Ляпіна Олена Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи

Пролонговано: на 2022/2023 н.р. «29» 2022 р.
(підпис, ПІБ, дата)

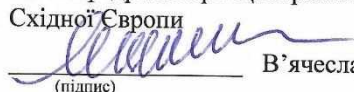
на 20__/20__ н.р. _____ (____) «__» 20__ р.
(підпис, ПІБ, дата)

КИЇВ – 2021

Розробники: Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії Центральної та Східної Європи;
Ляпіна Олена Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
історії Центральної та Східної Європи

ЗАТВЕРДЖЕНО

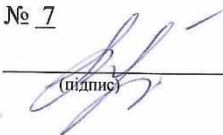
Зав. кафедри історії Центральної та
Східної Європи

(підпис) В'ячеслав МОРДВІНЦЕВ

Протокол № 8 від « 24 » червня 2021 р.

Схвалено науково-методичною комісією історичного факультету

Протокол від « 26 » серпня 2021 р. № 7

Голова науково-методичної комісії
(підпис) Наталія ТЕРЕС

« 28 » 08 2021 р.

ВСТУП

1. Мета дисципліни – ознайомити студентів з особливостями історичних процесів, що відбувалися на теренах Східної Європи та Росії; показати закономірності суспільного розвитку в Східній Європі; продемонструвати роль об'єктивного і суб'єктивного факторів в історії суспільного прогресу.

2. Попередні вимоги до опанування або вибору навчальної дисципліни (за наявності):

1. *Знати* основні події й головних дійових осіб в історії Східної Європи та Росії
2. *Вміти* працювати з комплексом давніх джерел; вести самостійні дослідження в межах дисципліни, структурувати історичну інформацію.
3. *Володіти елементарними навичками* джерельної критики, історичного аналізу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями.

3. Анотація навчальної дисципліни: Ознайомлення з базовими джерелами та історіографією історії Східної Європи, поєднання теоретичних знань про періоди європейської історії з конкретно-історичними аспектами вивчення поступу регіону. Визначення і характеристика основних етапів розвитку східноєвропейського регіону, розкриття ключових проблем суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, ролі і місця видатних історичних осіб. Аналіз найважливіших подій та явищ історії Росії в контексті світової історії та культури.

4. Завдання (навчальні цілі): виробити у студентів вміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал, оцінювати найважливіші події та явища історії Східної Європи в контексті світової історії; навчити студентів зіставляти історичні процеси з епохами; виробити вміння знаходити і критично аналізувати потрібну інформацію з минулої історії Росії; сформувати навички застосовувати набуті знання в процесі викладання історичних дисциплін, а також для прогнозування суспільних процесів.

5. Результати навчання за дисципліною:

Результат навчання (1. знати; 2. вміти; 3. комунікація; 4. автономність та відповідальність)		Форми (та/або методи і технології) викладання і навчання	Методи оцінювання та пороговий критерій оцінювання (за необхідності)	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
1.1	<i>Знати</i> основні періоди історії Східної Європи, їх особливості	<i>Лекція, семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування</i>	3%
1.2	<i>Знати</i> закономірності суспільного розвитку Східної Європи	<i>лекція</i>	<i>Контрольна робота 1</i>	5%
1.3	<i>Знати</i> визначальні події та явища історії східноєвропейського регіону	<i>Лекція, семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування</i>	3%
1.4	<i>Знати</i> основний тематичний джерельний та історіографічний матеріал	<i>Семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування</i>	5%
1.5	<i>Знати</i> базовий понятійний апарат	<i>Лекція, семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування, контрольна робота 2</i>	5%
2.1	<i>Вміти</i> аналізувати й узагальнювати історичний матеріал, оцінювати найважливіші події та явища історії Східної Європи в контексті світової історії	<i>Лекція, самостійна робота</i>	<i>Реферат</i>	5%
2.2	<i>Вміти</i> аналізувати процеси становлення та розвитку російської держави	<i>Семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування</i>	5%
2.3	<i>Вміти</i> оцінювати еволюцію державного і суспільного устрою Росії	<i>Семінарське заняття, самостійна робота</i>	<i>Усне опитування, контрольна робота 1</i>	7%
2.4	<i>Вміти</i> виділяти і характеризувати регіональні особливості історичного розвитку Східної Європи	<i>Лекція, самостійна робота</i>	<i>Контрольна робота 2</i>	7%
2.5	<i>Вміти</i> аналізувати тенденції зовнішньої політики Росії в різні історичні періоди	<i>Семінарське заняття</i>	<i>Усне опитування</i>	8%

2.6	<i>Вміти</i> оцінювати сучасні процеси розвитку східноєвропейського регіону з урахуванням історичного досвіду	<i>Самостійна робота</i>	<i>Реферат</i>	7%
2.7	<i>Вміти</i> встановити причинно-наслідковий зв'язок в окремих подіях історії Східної Європи	<i>Лекція, семінар</i>	<i>Іспит</i>	20%
2.8	<i>Вміти</i> з'ясувати причини, умови, простежити хід, визначити головні рушійні сили історії Східної Європи та Росії	<i>Лекція, семінар</i>	<i>Іспит</i>	20%

6. Співвідношення результатів навчання дисципліни із програмними результатами навчання

Результати навчання дисципліни	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7	2.8
Програмні результати навчання													
<i>(з опису освітньої програми)</i>													
ПРН 1. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу і історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.	+	+	+				+	+		+			+
ПРН 2. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.	+	+	+	+	+	+			+		+	+	+

7. Схема формування оцінки. Контроль знань студента здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Загальну кількість балів студента формують семестрові бали, отримані з усіх тем двох змістових модулів (бали, отримані під час семінару, під час усних опитувань); бали, отримані за самостійну роботу (за виконання рефератів); бали, отримані під час змістового контролю (модульні контрольні роботи), а також бали, отримані під час складання підсумкового контролю (іспиту) (а саме за письмові розгорнуті відповіді на загальні теоретичні питання).

7.1 Форми оцінювання студентів:

- семестрове оцінювання:

1. Контрольна робота 1: РН 1.1, 2.3 – 10 балів/6 балів*.

Контрольна робота 2: РН 1.5, 2.4 – 10 балів/6 бали.

2. Реферат 1: РН 2.1 – 5 балів / 3 бали.

Реферат 2: РН 2.6 – 7 балів / 4 бали.

3. Робота під час семінарських занять 1 ЗМ: РН 1.1, 1.4, 1.5, 2.2, 2.3 – 16 балів/ 10 балів.

Робота під час семінарських занять 2 ЗМ: РН 1.2 1.3, 2.4, 2.5 – 12 балів /7 балів.

*максимальний бал/пороговий бал для отримання позитивної оцінки з відповідної форми контролю

- підсумкове оцінювання:

- форма оцінювання – іспит: РН 2.7, 2.8;

- максимальна кількість балів, які може отримати студент – 40 балів;

- Оцінюються такі результати навчання студента як вміння встановити причинно-наслідковий зв'язок в окремих подіях історії країн Східної Європи другої половини XVIII – початку XX ст., знання базової термінології, основних джерел й історіографії, діячів указанного періоду, вміння з'ясувати причини, умови, простежити хід, визначити головні рушійні сили історії Східної Європи та Росії, регіональні особливості розвитку регіону.

- форма проведення іспиту – письмова, види завдань – загальні теоретичні завдання, які потребують розгорнутих відповідей;

- мінімальний пороговий рівень оцінки, за якої іспит вважається складеним – 24 бали.

Необхідна умова допуску до іспиту: студент не допускається до іспиту, якщо під час семестру набрав менше, ніж 20 балів (критично-розрахунковий мінімум).

Рекомендований мінімум допуску до іспиту 36 балів.

7.2 Організація оцінювання:

Контроль знань студента здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Загальну кількість балів студента формують семестрові бали, отримані з усіх тем двох змістових модулів (бали, отримані під час семінарів (усні опитування); бали, отримані за модульні контрольні роботи (розгорнуті відповіді); бали, отримані за самостійну роботу (за підготовку рефератів), а також бали, отримані під час складання підсумкового контролю (іспиту), а саме: за виконання запропонованих завдань.

Зміст курсу поділений на 2 змістових модулі. Кожний змістовий модуль включає в себе лекції, семінари, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу відповідної частини курсу. У змістовий модуль 1 (ЗМ1) входять теми 1-7, у змістовий модуль 2 (ЗМ2) – теми 8-15.

Оцінка успішності знань студентів здійснюється в двох формах: семестрове оцінювання (контрольні роботи, усне опитування, реферати) і підсумкове оцінювання (іспит).

Загальна сума балів – 100 балів (із них, семестрове оцінювання – максимум 60 балів; підсумкове оцінювання (іспит) – максимум 40 балів).

Змістовий модуль 1 Східна Європа та Росія (X ст. – середина XVIII ст.)			Змістовий модуль 2 Східна Європа та Росія (др.пол. XVIII – поч. XX ст.)			Іспит
31 залікових балів (максимум)			29 залікових балів (максимум)			40 балів (максимум)
Самостійна робота	Семінари	Модульний контроль	Самостійна робота	Семінари	Модульний контроль	
5 (максимум)	16 (максимум)	10 (максимум)	7 (максимум)	12 (максимум)	10 максимум	

Упродовж семестру оцінюється робота студента під час кожного семінарського заняття (доповідь, доповнення, участь у дискусії, виконання практичних завдань). Під час практичного заняття студент має можливість досягти від 0 до 4 балів. Критеріями оцінювання роботи студента під час практичного заняття є:

- повнота розкриття питання, логіка викладення 1 бал;
- опис явищ, наведення належних прикладів 1 бал;
- використання основної і додаткової літератури 1 бал;
- аналітичні міркування, вміння робити висновки 1 бал.

Реферат студент подає викладачеві на останньому семінарі Змістового модулю 1, зокрема Реферат 1 (перший тиждень жовтня), останньому семінарі змістового модуля 2, зокрема Реферат 2 (останній тиждень листопада).

Критеріями оцінки самостійної роботи студента ЗМ1 є:

- глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція 5 балів;
- тема розкрита неповно 3-4 бали;
- реферат суто компілятивного рівня 2 бали;
- розкритий лише окремий аспект 1 бал.

Критеріями оцінки самостійної роботи студента ЗМ2 є:

- глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція 7 балів;
- тема розкрита повно, але наявні певні фактологічні неточності 5-6 балів;
- тема розглядається поверхово, обмежена джерельна база та обґрунтування 4 бали
- тема розкрита фрагментарно 3 бали
- реферат суто компілятивного рівня 2 бали;
- розкритий лише окремий аспект 1 бал.

Після завершення відповідного Змістового модулю проводяться **контрольні роботи**, зокрема Контрольна робота 1 (друга декада жовтня), Контрольна робота 2 (остання декада листопада).

Участь студентів в контрольних заходах обов'язкова. МК проводиться у письмовій формі. Завдання контрольної роботи ЗМ1 містить 2 запитання, правильна відповідь на кожне з яких оцінюється в 5 балів. Максимальна кількість балів, яку студент може набрати за МК1, МК2 – 10 балів. Студент, який не виконав вимоги по самостійній роботі, не допускається до складання МК, і даний модуль йому не зараховується.

У випадку відсутності студента з поважних причин відпрацювання та передачі модульних контрольних робіт здійснюються у відповідності до «Положення про організацію освітнього процесу в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка» (п. 7) від 31 серпня 2018 року.

Екзаменаційний білет містить два загальні теоретичні питання, відповідь на кожне з яких оцінюється в 20 балів. Критеріями оцінювання відповіді є:

- Відповідь повна, подане власне бачення проблеми 19-20;
- Відповідь повна, подане власне бачення проблеми та зроблені ґрунтовні висновки, проте наявні окремі незначні помилки при викладі фактичного матеріалу 16-18;

- Відповідь відображає знання фактичного матеріалу з питання 13-15;
- Відповідь демонструє знання фактичного матеріалу, але допущені окремі помилки 10-12;
- Відповідь фрагментарна, відображені лише деякі аспекти проблеми 7-9;
- Відповідь фрагментарна, наявні суттєві помилки при викладі фактичного матеріалу 4-6;
- Відповідь має значні помилки, або відсутня 1-3.

Умовою допуску до іспиту є отримання студентом під час семестрового оцінювання не менше ніж 20 балів (**критично-розрахунковий мінімум**). При цьому обов'язковим є успішне складання модульних контрольних робіт (отримання не менше 6 балів з 10 можливих за МК1, МК2). **Рекомендований мінімум** для допуску до іспиту – 36 балів (тобто не менше 60% від загальної кількості балів, які можливо отримати під час семестрового оцінювання).

Умовою отримання студентом позитивної підсумкової оцінки є досягнення ним не менше 60% від загальної кількості балів, які можливо отримати на іспиті (не менше 24 із 40).

При простому розрахунку отримаємо:

	Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	Іспит	Підсумкова оцінка
Рекомендований мінімум	19	17	24	60
Максимум	31	29	40	100

7.3 Шкала відповідності оцінок

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59
Зараховано / Passed	60-100
Не зараховано / Fail	0-59

8. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ І СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ теми	Назва лекції	Кількість годин		
		лекції	семінари	самост. робота
Змістовий модуль 1 Східна Європа та Росія (X ст. – середина XVIII ст.)				
1	Етнічні процеси в Східній Європі та походження білорусів і росіян	2	-	2
2	Політичний розвиток князівств Північно-Східної Європи XII-XIII ст.	2	2	2
3	Московська держава наприкінці XIV – в першій половині XVI ст.	2	2	2
4	Східна Європа в середині та др. пол. XVI ст.	2	-	2
5	Громадянська війна в Росії на початку XVII ст.	2	-	2
6	Еволюція самодержавства в XVII ст.	2	2	2
7	Російська імперія у XVIII ст.	2	1	2
	Реферат з тем ЗМ1	-	-	5
Модульна контрольна робота			1	3
Змістовий модуль 2 Східна Європа та Росія (друга половина XVIII – початок XX ст.)				
8	Освічений абсолютизм в Росії в другій половині XVIII ст.	2	-	2
9	Соціально-економічний розвиток Східної Європи в першій половині XIX ст.	2	-	2
10	Внутрішня і зовнішня політика Росії першої чверті XIX ст.	2	2	2
11	Російське самодержавство 1825-1855 рр. Зародження суспільної думки в Росії	2	-	2
12	Реформи 1860-1870-х рр. та їх значення для Східної Європи	2	-	2
13	Внутрішня і зовнішня політика Росії 1880-х – початку 1890-х рр.	2	2	2
14	Суспільно-політичні рухи другої половини XIX – початку XX ст. Виникнення політичних партій	2	1	2
15	Східна Європа на рубежі століть. Початок Першої світової війни	2	-	2
	Реферат з тем ЗМ2	-	-	5
Модульна контрольна робота			1	3
	ВСЬОГО	30	14	46

Загальний обсяг 90 год., в тому числі:

Лекцій – 30 год.

Семінарські заняття – 14 год.

Самостійна робота - 46 год.

9. Рекомендовані джерела*:

Основні:

1. **Вітенко М.** Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2013.
2. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Леоніда Запкільняка. Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2001.
3. История внешней политики России. Конец XV–XVII век. (От свержения ордынского ига до Северной войны). Москва: Междунар. отношения, 1999.
4. История внешней политики России. XVIII век. (От Северной войны до войн России против Наполеона). Москва: Междунар. отношения, 1999.
5. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза). Москва: Междунар. отношения, 1996.
6. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). Москва: Междунар. отношения, 1999.
7. История внешней политики России. Первая половина XIX века (от войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 года). Москва: Междунар. отношения, 1999.
8. **Каппелер А.** Росія як політична імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / пер. з нім. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005.
9. **Мордвінцев В.** Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2013.
10. **Полещук Т.** Історія Росії XIX – початку XX ст.: Навч. посіб. Львів: ПАІС, 2008.
11. **Рудько С.О.** Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010.
12. **Хижняк І. А.** Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2009.

Додаткові:

1. **Бумблаускас А., Ейдинтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М.** Історія Литви кожному. Київ: ТОВ «Балтія-Друк», 2018.
2. В «пороховом погребі Європи». 1878 – 1914 гг. Москва: Индрик, 2003.
3. **Воробьёва Л.М.** История Латвии от Российской империи к СССР. Москва: Издательство «ФИВ», 2011.
4. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. Москва: Наука, 1978.
5. **Запкільняк Л.О., Крикун М.Г.** Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002.
6. История республики Молдова: С древнейших времен до наших дней. Кишинев: Типография «ElanPoligraf», 2002.
7. История России XIX – начала XX в.: Учебн. для истор. фак-тов ун-тов / Под ред. В.А. Фёдорова. Москва: Издательство Московского университета; Издательский центр «Академия», 2004.
8. **Кляшторний М.Д., Кітов М.Г.** Історія російської політичної думки: посібник. Ніжин, 2016.

---

* Використання іншомовної літератури ставить за мету аналітичну роботу студентів з першоджерелами (законодавчі акти, програми політичних партій), ознайомлення з історичним розвитком регіону на основі спеціальних наукових досліджень узагальнюючого характеру.

9. *Кушко А., Таки В.* Бессарабия в составе Российской империи (1812-1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2012.
10. *Мальте Р.* Польские земли под властью Петербурга: От Венского конгресса до Первой мировой. Москва: НЛЮ, 2020.
11. *Мейндер Г.* Історія Фінляндії. Лінії, структури, переломні моменти / Пер. зі швед. Наталя Іваничук. Львів: ЛА «Піраміда», 2009.
12. *Миллер А., Долбилов М.* Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2007.
13. Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX в. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. Ун-та, 1992.
14. Російський імперіалізм / Упоряд. Т. Гунчак. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.
15. Российское законодательство X-XX вв.: Тексты и комментарии: В 9 тт. Москва: Юрид. лит., 1984-1994.
16. Северный Кавказ в составе Российской империи / Отв. ред. В.О.Бобровников, И.Л.Бабич. Москва: Новое литературное обозрение, 2007.
17. *Терешкович П.В.* Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск: БГУ, 2004.
18. Центральная Азия в составе Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.
19. *Черепнин Л.В.* Образование Русского централизованного государства. Москва: Соцэкгиз, 1960.
20. *Экономическая* история России XIX в.: современный взгляд. Москва: РОССПЭН, 2000.